

НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПІК
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ, м. КИЇВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВА
ім. О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО ЧЕРНІГІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ” ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ ІМЕНІ ЯНА ДЛУГОША В ЧЕНСТОХОВІ
ЛАБОРАТОРІЯ ГУМАНІТАРНИХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ СТУДІЙ
УНІВЕРСИТЕТУ ім. АДАМА МІЦКЕВИЧА В ПОЗНАНІ
КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ І СЕМІНАРІЯ
ВИШГОРОДСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ХРИСТІЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Церква - наука - суспільство: ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ

*Присвячується пам'яті київського митрополита
Євгенія (Болховітінова)*

Матеріали Шістнадцятої Міжнародної наукової конференції
(29 травня – 2 червня 2018 р.)

КИЇВ – 2018

Північно-західний кут споруди примикає до решток ще однієї цегляної конструкції, майже повністю перекритої засипом ґрунту. Між ними добре простежується шов. Конструкція складена з червоної великоформатної цегли-пальчатки розміром 34,5-35,2×17,5-18,5×6,5-7,0 см, товщина шва між верствами мурування – 2,5-3,5 см. Припустимо, вона є більш ранньою ніж будівля покоїв настоятеля.

Як вже зазначалося, перший поверх будинку настоятеля сполучався переходами з підвальним приміщенням верхнього корпусу. Під верхнім корпусом існують дві підземні камери, розташовані одна під одною. Її схематичний план був складений А. А. Карнабедом у 1977–1978 рр.¹. Він також здійснив обміри архітектурно оформленої підземної галереї завдовжки близько 90 м, яка з'єднувала ці камери з південно-західною частиною нартексу Успенського собору. Галерея дугоподібна в плані, обкладена цеглою, мала стінні ніші.

Час створення підземних споруд достеменно невідомий. Є відомості про те, що у 1892 р. за настоятеля монастиря єпископа Сергія (Соколова) ці печери були звільнені від сміття та поновлені, в деяких місцях підмуровані цеглою та подовжені². На сьогодні доступ до підземних споруд закритий.

Ясновська Л. В.

Кандидат історичних наук, доцент

Національний університет “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ ЧЕРНІГОВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ А. А. КАРНАБЕДА

Андрій Антонович Карнабед (1927–2005) – відомий на Чернігівщині та далеко за її межами архітектор, краєзнавець, охоронець і популяризатор пам'яток історії та культури, громадський діяч залишив значну друковану спадщину. Однак однією із улюблених сфер фахових зацікавлень А. А. Карнабеда була археологія, а особливу увагу, як архітектор, він приділяв архітектурно-археологічним дослідженням. Всі його численні публікації так чи інакше торкаються саме культових старожитностей Чернігова, інформацію про них дослідник здобував під час проведення самостійних археологічних розкопок. У працях А. А. Карнабеда із справжнім пієтетом згадуються прізвища як видатних дослідників чернігівських старожитностей – І. Моргилевського, М. Макаренка, С. Таранушенка, так і вчених, за працею яких міг спостерігати особисто: П. Барановського, В. Богусевича, М. Холостенка, Б. Рибаківа³.

Першими археологічними дослідженнями А. А. Карнабеда була участь у роботах за програмою наукових досліджень поховальних пам'яток на території охоронних зон Чернігівського архітектурно-історичного заповідника разом з Чернігівським історичним музеєм (далі – ЧІМ) та міською спелео-археологічною секцією УТОПІК. Так, у листопаді 1967 р. під час досліджень траншеї теплотраси зі сходу Спаського собору на відстані близько 4,5 м від центральної апсиди храму поперек траншеї було виявлено саркофаг із напівзруйнованою кришкою з овруцького шиферу. В саркофазі виявлено залишки кістяка та кілька фрагментів срібних золочених прикрас-накладок із чоловічого паска. За літописними даними, “за церквою Спаса” у 1078 р. було поховано князя Гліба Святославича, який загинув у Заволоччі. За характеристикою Нестора, був він “милостивий до вбогих і страннолюбець, дбав про церкви,

---

¹ Карнабед А. А. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в 1977–1978 годах. С. 19-21.

² Ефимов А. Елецкие пещеры при монастыре того же имени // Труды XIV археологического съезда. М., 1909. Т. 2. С. 73-80.

³ Віроцький В. Д., Карнабед А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі Сіверської. К., 1999. С. 64-66; Карнабед А. А. Минувле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дитинця // УІЖ. 1972. № 3. С. 89-90.

теплий вірою був, поштивий, лицем гожий”¹. На думку авторів робіт, відкрита ними гробниця відповідає похованню саме цього князя². Після досліджень саркофаг було демонтовано й перенесено до Спаського собору (знаходився там до 1993 р., зараз в експозиції храму-музею “Борисоглібський собор”).

Досвід ведення архітектурно-археологічних досліджень А. А. Карнабед здобував у складі експедиції М. В. Холостенка в 1969 р., яка здійснювала підготовчі роботи до музеєфікації Спаського собору. Роботи проводилися як зовні, так і у внутрішньому просторі храму. Тому досліднику вдалося ознайомитися не тільки з особливостями будівельної техніки, а й фіксувати фрески та графіті на сходах північної башти³.

У 1969 р. з північно-східного боку Борисоглібського собору А. А. Карнабедом та І. І. Єдомахою була зафіксована гробниця, складена з плінфи XII ст.⁴ Вдалося виявити залишки іконки чи хрестика, який був на рівні рук, а під головою та п’ятами ніг – полив’яні плитки зеленого кольору, подібні до підлог храмів XII ст. Саркофаг був накритий шиферною плитою, а в муруванні саркофага використано плінфу як рядову, так і лекальну (для півколонок), подібну до плінфи, із якої побудовано у XII ст. П’ятницьку церкву. Аналіз плінфи саркофага й співставлення писемних джерел дозволило А. А. Карнабеду припустити, що це поховання “майстра непростого” – давньоруського будівничого Петра Милонегга⁵. Саме ім’я цього зодчого пов’язував П. Барановський з будівництвом у Чернігові П’ятницької церкви, хоча це припущення є гіпотетичним (Саркофаг демонструється в Борисоглібському соборі).

На початку 1970-х рр. у Чернігові у зв’язку з активною забудовою міста, особливо в центральній його частині та реконструкціями на території дитинця, активізувалися археологічні дослідження. З 1972 р. археологічні розкопки стародавнього Чернігова розпочали співробітники сектору науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозиції Чернігівського історико-архітектурного заповідника (далі – ЧІАЗ) в його охоронних зонах. Початок робіт та їх напрями – архітектурно-археологічні – було схвалено на засіданні відділу слов’янської та середньовічної археології ІА АН УРСР і співпадали з загальною темою відділу “Слов’яни. Русь та населення пізнього середньовіччя на території України”⁶. Крім співробітників заповідника в роботах брали участь археологи ЧІМ, члени спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації УТОПШ та допомагали викладачі й студенти історичного факультету ЧДПІ під час проходження археологічної практики.

Вже перші самостійні охоронні архітектурно-археологічні дослідження 1972 р. дозволили отримати додаткову інформацію про Спаський собор та його перебудови. Розвідницькими розкопками з південного та західного боків існуючого тамбура було встановлено розміри притвору XI ст., а на відстані 14 м на південь від південної башти зафіксувати аркову перемичку⁷. В роботах брали участь архітектор М. М. Говденко, археологи М. А. Попудренко та І. І. Єдомаха.

Відзначимо фіксацію А. А. Карнабедом залишків кладки невідомої споруди XII ст. у 1973 р. Під час прокладки електрокабеля вздовж огорожі з південно-східного боку на території так званого Верхнього Замку (Цитадель) на глибині 30-35 см були зафіксовані

¹ Повість врем’яних літ. Літопис (за Іпатським списком). К., 1990. С. 308/309.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р 1533, оп. 1, спр. 2. Об открытии захоронения Черниговского князя Глеба Святославича (1076–1078 гг.).

³ Карнабед А. А. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII вв. М., 1988. С. 32-33.

⁴ Єдомаха І. І., Карнабед А. А. Вивчення стародавнього Чернігова // Український історичний журнал. 1970. № 1. С. 157-158.

⁵ Карнабед А. Некрополі Чернігова. (З досвіду архітектурно-археологічних досліджень) // Некрополі Чернігівщини. Чернігів, 2000. С. 13-14.

⁶ ІА АН України, ф. 50, оп. 1, спр. 831, арк. 1.

⁷ Карнабед А. А. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII вв. М., 1988. С. 35.

цем'янковий розчин та світло-жовта плінфа¹. Археологічні дослідження залишків цієї споруди були проведені вже Обласною археологічною експедицією під керівництвом В. П. Коваленка у 1989 р.²

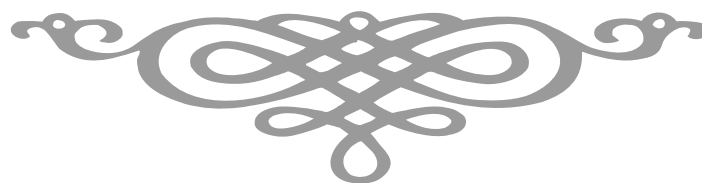
Архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ протягом 1978–1991 рр. звернувся до вивчення монастирських комплексів Чернігова. Так, у 1978 р. було розпочато реставраційні роботи на території Єлецького монастиря, головним об'єктом яких був Успенський собор, який знаходився в аварійному стані – з'явилися тріщини на південно-західній стіні. Після ретельного огляду підземних галерей було встановлено, що у південно-західній частині собору утворилися пустоти в основі фундаменту. Пустоти були заповнені бетоном, що допомогло врятувати пам'ятку³.

Дослідження Успенського собору, які проходили протягом 1980–1981 рр. дозволили визначити характер перебудов та попередніх реставрацій, відкрити залишки фресок на відкосах вікон верхнього ярусу, вивчити фрески над апсидою хрещальні та в нартексі собору, зафіксувати графіті. Разом із О. В. Шекуном, А. А. Карнабед визначив, що з півночі та півдня до собору були прибудовані галереї, а фундаменти південної використані для будівництва усипальниці Я. Лизогуба.

А. А. Карнабед долучився й до досліджень підземних печерних комплексів біля Іллінської церкви⁴. Під його керівництвом були проведені архітектурно-археологічні обміри нижнього ярусу печер.

Крім того, А. А. Карнабед звернувся до вивчення залишків культової архітектури XVIII ст. Георгіївської церкви на території Бобровиці. Шляхом проведення шурфування ним було встановлено контури будівлі та стан збереженості її дерев'яних конструкцій⁵.

Познайомитися з результатами архітектурно-археологічних робіт, які проводив А. А. Карнабед протягом 70 – початку 90-х рр. XX ст. на території Чернігова, можна з наукових звітів, що зберігаються в фондах Інституту археології НАН України та Чернігівського Національного історико-архітектурного заповідника “Чернігів стародавній”. І хоча сучасний дослідник може помітити в них деякі недоліки, але матеріали повністю відображають стан розвитку та становлення архітектурної археології у стінах ЧНАІЗ “Чернігів стародавній”. Головне, що результати робіт А. А. Карнабеда підтверджуються дослідженнями сучасних науковців, які успішно продовжують справу, розпочату Андрієм Антоновичем Карнабедом.

¹ НА ІА НАН України, 1973/116. *Карнабед А. А.* Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове, с. 9.

² *Гребін П. М., Коваленко В. П.* Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. С. 13-24.

³ *Карнабед А. А.* Новые данные о памятниках... С. 36.

⁴ *Карнабед А. А.* Таємниці Болдиних гір // Сіверянський літопис. 1995. № 4.

⁵ НА ІА НАН України, ф. Експ. 1973/116. *Карнабед А. А.* Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове, с. 13.